

סדר ליל פסח

לרבנו אליהו מנחם ב"ר משה מלונדריש

מאת

יעקב דוד וילהלם (שטוקהולם)

רק שרידים ספורים נשארו לנו מרבנו אליהו מנחם מלונדריש, שהיה אחד מעמודי התווך של חכמי אנגליה במאה השלש-עשרה. על פעולותיו כמנהיג, כרב וכרופא הרחיב את הדיבור ססיל רות במונוגרפיה מקיפה בשפה האנגלית⁽¹⁾, והוסיף עוד כמה פרטים על ר' אליהו מנחם במאמרו על הפעולות הרוחניות של יהדות אנגליה בימי הביניים⁽²⁾. ידועים לנו פסקיו לברכות ולסדר זרעים ופירושו לברכות שהפופסור י. נ. אפשטיין דיבר עליהם במאמרו "פרישת רבנו אליהו מנחם ב"ר משה מלונדריש"⁽³⁾. והרב מרדכי יהודה לייב זק"ש הוציא פרקיו לאור^(3א), והוא הקט החשוב ביותר שזכינו עד כה לקבל מכתביו. ציטטים מחבוריו האחרים שמורים בספרי אחרים, במרדכי ועוד, ואנו יודעים על כמה פירושים תלמודיים אחרים שאבדו⁽⁴⁾. והנה שחק לנו המזל ונשמר בגלות שוודיה החיבור החשוב ביותר של רבנו זה, חשוב מבחינת האיכות והכמות, והוא סדר ליל פסח לרבנו אליהו מנחם. בספריה האוניברסיטאית של אופסלה נמצא סידור מנהג אשכנז בכ"י על קלף שנכתב קרוב לוודאי במאה הארבע עשרה⁽⁵⁾, עם פירושים שונים לסדר התפילות ועם שני פירושים להגדה של פסח שבו האחד מהם במפורש מרבנו אליהו מנחם, כי הוא מסיים (דף 74 ע"ב): "סליק סדר פרי' הרב רבינו אליהו מנחם בן רבינו משה מלונדריש ע"ה חזק".

כתב יד זה מונח באופסלה כנראה כבר כמה מאות שנים. ושימושו האחרון בקהילה יהודית, בקהילת פיורדא, בראשית המאה השבע-עשרה, מוכח מתוכו, כי בדף 43 ע"ב רשום בשולי העמוד המכיל את סדר הוצאת התורה לפי מנהג אשכנז הישן: הגאון מהר"ר שמשון ע"ה תיקן לומר אין כמוך פה פיורדא ר"ח שבט בשנת שלום לפנ"ק ובאותו שבת היתה חנוכת בית הכנסת חדשה ה' יכוננה עד עולם. אין כמוך וכו'. אנשי' לוי שנת שפ"א לכבוד ה' ב"ה ולכבוד הבריות זכרון לדורות"⁽⁶⁾.

ההגדה מתחילה בכ"י בדף 62 ע"ב בבדיקת חמץ. ההקדמה לעצם הסדר אומרת כך: בלי' חמשה עשר בצאת ישראל מבית הכנסת יסדרו שולחנם עם הג' מצות ועם

Cecil Roth: Elijah of London, Transactions, Jew. Hist. Soc. XV London 1946, (1

29 חופיע גם תדפיס מוקדם באותו שם בהוצאת החברה הנ"ל.

Cecil Roth: The Intellectual Activities of Mediaeval English Jewry, London, 36 ff. (2

(3 מדעי היהדות א' 51, ושם גם על מה שאחרים מביאים בשם רבנו.

(3א פסקי רבנו אליהו לסדר זרעים, הוא רבנו אליהו מנחם ב"ר משה מלונדריש, יו"ל עפ"י כח"י הנמצא

בספריה הלאומית בירושלים. עם הערות ומבוא, מאת הרב מרדכי יהודה לייב זק"ש, הוצאת "מוסד הרב קוק", ירושלים, תש"א.

(4 עי' Transactions 'עמ' 55, תדפיס עמ' 32.

(5 K. V. Zetterstéen: Verzeichn. der Hebr. Handschr. Upsala. Ms XXII

(6 ר' שמשון בר יוסף ערוכגן או פרובגן היה הרב הראשון הידוע בפיורדא ועי' M. Brann: Für-

ther Grabschriften, Kaufmann Gedenkbuch 394. אנשיל לוי אינו מזוהה עם החזן ר' אנשיל הערלינגן

שנפטר כבר בשנת 1607, ועי' שם עמ' 419.

הירקות וב' תבשילין ובחרוסת וכל אחד מיסב לשמאלו וגדול הבית מתחיל בקידוש ואח"כ עושה כסדר זה מר' יוסף טוב עלם: גפן קידוש זמן נטילה ירקות וטבל בצע עניא כסא ונשתנא.

בכתב יד זה נשמר אפוא זכר לסדר ההגדה לר' יוסף טוב עלם הידוע בשלמותו ממחזור ויטרי עמ' 294. סופר כתב היד מצא כנראה רק התחלת סדר זה שלא הבין אותו כל צרכו וסימן סימנים על עשרה מונחים.

בכמה מקומות מחוק הטכסט המקורי בכתב ההגדה ותוקן לפי נוסח מאוחר. אך השינויים האלה אינם חשובים.

מברכים על ה"ל בחלק הראשון של הסדר (דף 69 ע"ב) לקרא את ההלל, והמעתיק מוסיף: "יש דעות לברך". אינם מברכים לפני לא לנו. לפני אכילת מצה נוטל רק בעל הבית את ידיו בברכה (דף 70 ע"ב). בענין הטיבולים המנהג הוא כך:

(א) כרפס: "ישותה בהיסב שמאל ונוטל ידיו ומברך ענ"י ויקח כרפס או כוסברתא(ז) כגון קורבי"ל או אי"פייכא(8) ומברך עליו בורא פרי האדמה וטובל בחרוסת ויש טובלי' בחומץ ויתן לכל בני ביתו" (63 ע"א).

(ב) מרור: "ויקח המרור לטו"י(8) ויברך על אכילת מרור ויטבול המרור בחרוסת ויתן לכלם ואז יטבול מצה שישית שעדיין שקמה וכורך עליה מרור ואוכל יחד (בשולי העמוד: בלא טבול בלא ברכה) ואומר זכר למקדש כהלל וכן יעשו כל המסובין וטבול ידיו בלא ברכה ומתחילין ואוכלין וכו'" (70 ע"ב).

את האלטרנטיבה של הטיבול הראשון בחרוסת או בחומץ מכירה גם ההגדה כ"י פריז משנת 1333, אך המנהג ליטול את הידים גם אחרי זכר למקדש כהלל נראה נדיר. מ"שפוך חמתך" נמצא רק הפסוק הראשון, ובין יתר ההגדות עם מנהג זה שציין איטליענר נמצאת גם ההגדה כ"י פריז 1333¹⁰. עוד הקבלות מאלפות בין כ"י של אופסלה והגדתו לבין ההגדה שבפריז: באופסלה חסר חסל סידור פסח, וכן גם בפריז; והשינויים בשיר כי לא נאה: נאור הוא, פואר הוא, צבאיו וכו' נמצאים בשתי הגדות אלה¹¹. אבל "אדיר הוא" חסר באופסלה. לכן באה גם ההגדה שבסידור אופסלה לחזק את הרושם שכ"י זה שייך למאה ה"ד. בזמן כריכת כ"י אופסלה נתחלפו הדפים 74 ו-75.

כאמור מלויים שני פירושים את טכסט ההגדה, אחד בעילום שם והוא כתוב בשולי העמודים והשני כתוב מעל העמודים, בכל עמוד ארבע שורות, רק כל העמוד האחרון של ההגדה נשאר ריק לצורך סיום הפירוש. הפירוש הראשון בשולי העמודים עדיין אומר "דורשני"; גם הוא שייך כנראה לתקופת התוספות. הכתב סבל במקצת בגלל השימוש בהגדה וגם הפירוש אשר מעל הטכסט לקוי שתי שורות בשני דפים על ידי חתוך כתב היד. המעתיק שכתב גם את הפירושים לא הצטיין כנראה בחכמה יתירה והעתיק מה שהבין וחשב להבין, ודווקא במלים הלועזיות יש להצטער על סירוס המונחים עד שקשה לפענחם.

ועתה לר' אליהו מנחם ולפירושו. לפי שנראה, סדר ליל פסח לרבנו אליהו מנחם היה מונח לפני ר' יעקב ב"ר יהודה מלונדריש כשכתב את חיבורו "עץ חיים" בשנת 1287, אותו ספר החשוב לתולדות יהודי אנגליה לפני הגירוש, בו נמצא סדר התפילות וגם סדר ליל פסח מנהג אנגליה של הימים ההם¹². השוואה בין פירוש רבינו אליהו מנחם ובין ס' עץ חיים

(7) כוסברתא (נענע) ככרפס במחזור ויטרי 284.

(8) על המונחים האלה B. Italiener: Darmstädter Haggadah, Textband 85.

(11) שם 178.

(10) שם 143.

(9) שם 121.

(12) David Kaufmann: Ritual of the Seder... of the English Jews, JQR IV 550 ff.

מרשה אולי את ההנחה כי הר"מ שס' "עץ חיים" מזכירו אינו אלא ר' אליהו מנחם שלנו ולא רבנו משה אביו המובא בס' "עץ חיים" בשמו המלא. "כך העתקתי מרבנו משה מלונדרש" אומר ס' עץ חיים בענין הסדר שעושים בבתים שונים. ענין זה לא נזכר אצל ר' אליהו מנחם. לעומת זאת נמצאים בס' "עץ חיים" כמה סעיפים המזדהים מלה במלה עם פירוש רבנו אליהו מנחם מבלי שהמחבר יזכיר אותו בפירוש. לפעמים הוא מביא חלק מדברי אליהו מנחם מבלי להזכירו, אך מוסיף בסוף את דעת רבנו בקצור בשמו, כגון בעשיית החרוסת שתערוכתה בסדר ליל פסח של רבנו עוד יותר מפורטת מבס' עץ חיים.

אמנם הנחה זו שר"מ בס' עץ חיים מזדהה עם ר' אליהו מנחם נחלשת על ידי השערתו של סס"ל רות¹³, שבתקופה זו היו באנגליה עוד כמה רבנים אחרים בשם ר' מנחם לפני ר' אליהו מנחם, ושזה זכה אולי בשם נוסף מנחם זכר למנחם אחר. אם לא נעבור על הערה זו ואם באמת מתמיהה העובדא שדעתו של ר' אליהו מנחם מצוטטת בספר עץ חיים רק בקיצור ר"מ ולא רא"מ, הרי אפשר להניח שגם רבנו אליהו מנחם וגם ס' עץ חיים שאבו מר"מ בלתי ידוע.

את ספריתו של ר' אליהו מנחם שסס"ל רות כוננה מתוך חברי רבנו — חנ"ך, בבלי, ירושלמי, משנה תורה, שאלתות לרב אחאי גאון, סידור רב עמרם, הלכות גדולות, מגלת סתרים, ספר העתים, רי"ף, ספר הישר, כתבי רב האי גאון, ספר התרומה, תשובות הגאונים, תוספות ר' יחיאל מפריש, תוספות ר' יהודה מפריש, ערוך, תרגום ירושלמי — אפשר להרחיב עוד לאור סדר ליל פסח שלנו. הוא מביא את רש"י ואת רשב"ם ואת ר"ת לתלמוד, שואב מכמה מבלי התוספות, הוא יודע את תשובות רבני צרפת ומזכיר ביניהם בשם את רבנו יצחק בר יהודה, אך קשה להחליט לאיזה צרפתי בשם זה הוא מתכוון, אולי לרבו של רש"י¹⁴, אולי ל"שר היהודים" ר' יצחק ב"ר יהודה מברדש¹⁵ או לגאון בשם זה מברבונה¹⁶. כמה פעמים הוא מביא את ריב"א, ר' יצחק ב"ר אברהם מדמפירא שהיה פוסק גדול "זה יסוד רבי יצחק ב"ר אברהם בלילי פסח וכו'"¹⁷, ודבריו מובאים גם בהלכות פסח של מרדכי, ס' ארחות חיים, הגהות מיימוניות ובפירוש ההגדה כ"י דארמסטאט¹⁸, ריב"א או ריצב"א¹⁹ היה אחיו של בעל התוספות ר' שמשון משאנץ והשפעתו על יהדות אנגליה ידועה²⁰. הוא נפטר בדמפירא סמוך לשנת 1210. רבנו משתמש בדברי פיוט כדי לחזק את דעתו בהלכה, כן הוא מכיר את הפיוט לשבת הגדול של ר' יוסף טוב עלם ואת זה של ר' מאיר בר יצחק שלית צבור למעריב של חג הפסח. ר' אליהו מנחם מביא גם מאמר אחד מסוג המאמרים הדוגלים בשם "ירושלמי" ושאינם נמצאים בתלמוד ירושלמי, מאמרים שגם אחרים, למשל הראב"ה²¹, מביאים בשם ירושלמי. מעניין שגם הגהות מיימוניות וגם רבנו מצטטים אותו המאמר מסוג זה בענין נהמא וקפא. היש כאן להניח שר' אליהו מנחם קיבל מר' מאיר הכהן בעל הגהות מיימוניות או להיפך? שני חכמים אלה חיו באותו זמן. סדר ליל פסח של רבנו מוכיח שהרב האנגלי הזה היה בעל השכלה כללית ניכרת. הוא מראה התעניינות בענייני טבע וקובע את שמותיו המדויקים של צמח מסויים, לא רק

Intellectual Activities 24 ff. (13) במונוגרפיה על אליהו מנחם הביע אמנם רות את הדעה שגם

בקצור "ר"מ" אפשר לראות את רבנו.

Gross: Gallia Juda'ca 507 (14)

15 שם 98. (16 שם 416. (17 שם 169.

18 תגדה דף 26 ע"א. Gross, 168 (19)

Roth: Intellectual Activities 35^b (20)

21 אפטוביצר, מבוא לראב"ה 275.

בעברית אלא גם בערבית, ברומית ובצרפתית. יש להצטער שדווקא המונחים האלה קשה לפענחם; כי מעתיק כתב היד, אשר בלאו הכי כתב ברשלנות, לא הבין כנראה את המונחים הלועזיים כל צרכם. ד"ר ססיל רות הביע במכתב את ההנחה שהמושג הרומי אינו אלא מלה אנגלית ויש עוד מקום לחקור בענין זה.

רבנו מופיע בחבורו כאישיות בלתי אמצעית ומצו אפילו להביע את תמהונו לגבי דעה מסוימת של "פה קדוש" הרמב"ם. יש לו דרך משלו בענין ברכת השיר אחרי הלל, ובין המנהגים הנדירים של ליל הסדר הוא שומר על המנהג לוותר על הביצה בקערת הסדר כשפסח חל להיות במוצאי שבת, מפני שחגיגה אינה דוחה את השבת, מנהג הידוע גם מס' ארחות חיים.

אף על פי שיש לנו כבר בספר עץ חיים תמונה עשירה של סדר ליל פסח לפי המנהג האנגלי ואף על פי שחקקים מפירוש רבנו נכנסו לתוך ס' עץ חיים זה, נראה בכל זאת שפירוש רבנו אליהו מנחם בשלמותו מוסיף עוד כהנה וכהנה לדיעותינו על מנהג אנגליה, ולדיעותינו על האישיות החשובה הזאת לא כל שכן.

(63b) לכו נא הגברים / ועבדו / בליל שמורים / טבוח טבח והבן⁽²⁾ / ממנו תראו ועשו כן / בא להסב לפי שבאכילת מצה וד' כוסות צריך הסיבה שמאל דרך חרות. אחד איש ואחד אשה לבד תלמיד בפני רבו: אם ירצה יטול ידיו ומקדש שאין קידוש הפסיק: ונכון ליתול אחת לכבוד הברכה ולקידוש⁽³⁾ וישתה מלא לוגמיו. שאילו היה מסלק המשקה לצד אחר היה נר' כמלא לוגמ' והוא רוב רביעית⁽⁴⁾ ומברך אחריו ברכ' מעין שלש דד' כוסות (64a) תקנו דכל חד וחד נעביד ביה מצוה לבד כוס שני שנפטר בברכת המזון ואין מברכין אחריו⁽⁵⁾: וד' כוסות הללו חייבי' בהן אחד איש ואחד אשה לבד תינוקו' ואם בדיעבד השקה מכוסו לבנו ובני ביתו יצא והוא ששתה רוב רביעית: ונוטל ידיו ומברך ענ"ה⁽⁶⁾. והנטילה שלא יטמאו ידיו שהן שניות במשקין לעשות תחילה⁽⁷⁾:

הביאו שאר ירקות מברך בורא פרי האדמה: ויטבול בחומץ או במי מלח. ויכול לעשות מי מלח (64b) אפי' בשבת בין מרובי' בין מועטי' דהלכ' כר' יוסי בהלמי⁽⁸⁾: ולא יטבול בחרוסת שאין מצותו עד טיבול שני. ולכ' אין למלאו' כריסו המינו קודם לכן, ובידקות אין צרי' כזית שאינו אלא להכירא ואעפ"כ צריך לברך עליהן תחילה דאסו' ליהנו' בעולם הזה בלא ברכה אף מפחו' מכשיעור⁽⁹⁾. אבל לאחרינו אינו מברך אא"כ יש בו כשיעור. ואם אכל כזית משאר ירקו' יברך אחריה' בור' נפשו' כו'⁽¹⁰⁾. ונ"ל כספרד⁽¹¹⁾ דמצרי' כזית לכל אחד אף בשאר ירקות:

(1) שמות י.יא. חרוז כגון זה נמצא גם בהקדמה לליל הסדר בהגדה Crawford II, עי' Italiener 224.

(2) בראשית מג טז.

(3) תוספתא ברכות פ"ד ח: נוטל ידו אחת מזוג להם אח הכוס, וכן במח"ו 273: דנטילה ראשונה ידיו אחת בשביל לקבל את הכוס בנקיות ובטהרה היא.

(4) עי' מח"ו 274 הערה א'.

(5) וכן המנהג במח"ו 276, ועי' תוס' פסחי' קג ע"ב ד"ה רב בריך: וגם נראה לברך אחר כל ד' כוסות על הגפן חוץ מכוס שני הסמוך לסעודה.

(6) כן במח"ו 294. על הפוסקים הדורשים כאן ענ"י ראה דניאל גולדשמידט, סדר הגדה של פסח 19 הערה 6.

(7) משנת ידים פ"ג מ"ב. (8) משנה שבת פ"ד מ"ב.

(9) ברכות לה א. (10) מח"ו 279.

(11) הרמב"ם הלכות חו"מ ז' י"ג: ואם אכל... כזית יצא.

(65a) יביא הקערה עם חג' מצות וב' תבשילין אחד זכר לפסח ואחד זכר לחגיג' ומרור וחרוסת. מרור זכר לומררו חייהם בעבוד' קשה. וחרוסת זכר לטיט: ויזהר שלא ישהה המרור בחרוס' פן יפיג מרירו: ואותן תבשילין אריב'א צריכי' להיות משני מיני בשר מדקאמ' בירושלמ' (12) ובלבד מן השחיטה. וכן פי' הרב ספרדי (13) ונפלאתי אם פה קדו' אמ' זה: והירושלמ' הוי על מתנית' דמקו' שנהגו לאכול צלי כדאכחנ' (14) תודרוס איש (65b) רומי הנהיג לאכול גדיים מקולסים זכר לפסח. ועליו קאמ' בירושלמ' דמקום שנהגו לאכול צלי זכר לפסח צריך שיהיו מן השחיטה. אבל בב' תבשילין שאין אנו אוכלי' אלא מעלין לזכרון בעלמ' אינו חולק על תלמודינו אף אם יחלוק אגן עבדיגן כבני בבלי. ורבנן דהו' בתר' קאמ' אפי' גרמא ובישולי. אבל דג וביצה שעלי' כמו שרגילי' להטיח את הדג בבצים (15) לא חשיב אלא תבשיל אחד. ועוד מה להם לירושלמי הא פסחים קאמ' רב יוסף שצרי' ב' מיני בשר (16): (66a) ואם חל פסח במוצאי שבת אין צריך רק תבשיל אחד דאין חגיגת י"ד דוחה שבת (16a): נהגו לעשות ג' מצות מעשרון אחד סימן לדבר לחמי תודה (17). ועליהם יוסיף אם ירצה: הורגלו לסמן עליה סימני' ראשוני' ושניה ושלישית (17) ואין לחוש: נוסף אחת ומחלקה לשנים חציה לאפיקומ' וחציה יאחזו בידו ויאמ' הא לחמא (18) עד מה נשתנה ומחזירה לקערה ומסלק הקערה להכיר' לבן אולי יחכם וישאל מה זה. וסילוק זה במקו' עקיר' שולחן שהיו עושי' בזמן ששולחנם (66b) קטנים והיה לכל אחד שולחנו לפניו. אך עתה ששולחן אחד לכולנו לא הטריחום לסלקו (19): ואין צריך לסלק התבשיל מן הקערה שאינו נרא' כמקדיש קדשי' בחוץ רק אם היה נוסף התבשיל בידו באומרו פסח זה כדרך במ' שעושי' במצה זו ובמרור זה: ימוזג כוס שני ויאמר מה נשתנה. (בשולי העמוד:) ואם שאל הבן או אשתו מה זה המעשה או מה העבודה ידלג מה נשתנה. ויענהו עבדי' היינו לפרעה ויאמ' הגדה. ובהגיעו לרבן גמליאל אומ' כל שלא אמ' ג' דברי' כו' באמרו מצה זו ומרור זה (67a) יגביהם מן הקערה להראות למסובין. אבל באומרו פסח זה לא יגביה התבשיל פן יראה כמקדי' קדשי' בחוץ כפיר' לעי': ואומ' אשר גאלנו וגאל את אבותי' ואח"כ בפ"ה וישתה ולא יברך אחר כוס זה כדפי' לפי שנפטר בברכת המזון:

ונר' שאין המסובין אומ' הגדה רק מי שעשה הסדר מדקא פריך בערבי פסחי' (20) על רב אחא דקאמ' סומא פטור מלומר הגדה איני והאמ' רבינ' אמ' לי מרימר שאילתינהו לרבנן דבי רב ששת מאן (בשולי העמוד: אמר) אגדתא בי רב (67b) ששת מאן אמ' אגדתא בי רב ששת). אמרו ליה רב ששת לרבנן בית רב יוסף מאן אמ' אגדת' בי' רב יוסף אמ' לי' רב יוסף: ואם המסובי' היו אומ' האגדה מאי פריך מרב ששת ורב יוסף הרי לא היו פטורי' האחר' אלא ודאי לא היו אומרים האגד' כ"א רב ששת ורב יוסף. ולהכי קאמ'

(12) ירושלמי פסחי' ס"ד ה"ד לא ע"א: ובלבד מן השחיטה.

(13) הרמב"ם הל' תומ"ט ח' א': ובזמן הזה מביאים על השלחן שני מיני בשר.

(14) פסח' נג א.

(15) עי' רש"י לפסחי' קיד ב.

(16) פסחי' קיד ב.

(16a) ארחות חיים לר' אהרן חתן, הלכות ליל הפסח ס"ו: ובשחל י"ד להיות בשבת אין משימים בסל

ביצח לפי שאין חגיגת דוחה שבת.

(17) מח"ו 271. (17a) מח"ו 272.

(18) לאחזו את המצה הבצועת ביד כשואמרים הא לחמא היה המנהג האנגלי. מנהג זה מסביר כמה ציורים

בכתבי יד של ההגדה. עי' Italiener 124.

(19) עי' תוס' פסחי' קטו ב ד"ה למה עוקרין. (20) קטו ב.

תלמודא אם הם פטורי' האחרים היכי פטורי'. וכן קאמ' בערבי פסחים. הכל לפני מי שאומ' האגדה: וכן אין עוקרי' השולחן אלא לפני מי שאומ' האגדה שלא קאמ' לפני האומרי' האגדה: (68a) יש מברכין לקרות הלל 21. כשמגיעי' להלל שיר חדש הללו יה ואין נכון שהרי אין כאן קרייה דכיון שהפסיק באמצע 22. הא קיימ' לן דאף למא' דאמ' דבהלל מגילה אם שהה כדי לגמור כולל אינו חוזר לראש מיהו לכתחילה אינו נר' שיפסיק כדי לגמור. וכן כת' בתשוב' הגאונים 23: מיהו ריב"א 24) היה מברך עתה ולאחר מזון כאשר אפר' במקומו. והנכון שלא לברך עתה כלל: נוטל עתה ידיו לצורך סעודה ומברך עניי. ובנטיל' ראשון' דירקות לא סגי דאגדת' והלל (68b) מסיח דעתיה ודווק' לאומרו ההגדה צריך ליטול דלדידי' הוי היסח הדעת. אבל השומעי' אינן צריכי' לחזור וליטול ידיהם. וכן [כתב] הרב ר' יוסף ט[נ]ב עלם בסדרו ומברך על נטילת ידים לחודיה 25).

לוקח הפרוסה ואחת השלימות ומניח הפרוסה תחת השלימה ומברך על שתייהן המוציא ועל אכילת מצה ובוצע משתייהן ואוכל' וכן כת' הרב מפס דבעינן ב' מצות משום לחם משנה 26) וגרעית' אחד' ואוקמי אפלאגא. אבל לפי דברי רשב"ם 27) נר' (69a) שצריך להביא הג' מצות הברכה ושתי שלימות מיינני' משו' ברכ' המוציא. דלא גרע משאר ימים טובי' שצריך ובוצע על ב' ככרות שלימות עכ"ל: לדבריו יניח הפרוסה בין שתי השלימות ומברך על השלימ' העליונ' ועל הבצוע: וכזית מצה זו המצה של חובה כדכ' על מצות ומרורי' יאכלוהו מצה והדר מרור. ויקח מרור ויתן לכל אחד כזית דאכילה כתי' ביה: ויטבול בחרוס' להמית התולע ויברך על אכיל' מרור. ואין צרי' לברך על ב'פ האדמה שהלחם פוטרו מברכת החנייה (69b) ואע"ג שאינו בא ללפת הפת כיון דלא סגי בלאו הכי כדברי' הבאי' בתוך הסעודה דמי: ומצאתי במדרש שעושי' חרוסת מכל מיני פירות הכתובי' בשיר השירי' 28) תמרה תאנה רמון אגוז תפוח והוסיף עליהם שקדים לפי ששקד הק' על הקץ: וצרי' שיהא החרוסת מעט חומץ וזכר לתפוח שעוררנו תחתיו ולעשותו עב זכר לטיט ולתת לתוכו תבלין כגוי קנמון וסנבל 29) שהוא דומה לתבן. סנבל פי' למיק 30) בל"ע. ובלשו' ערבי סנבל 31) דומה (70a) לזנבות שבליים ונמצא אצל הבשמים 32). ובלשון לטין סקונן 33) וזהו זכר לתבן: ובירושלמי 34) פליגי אמוראי חד אמר צריך לעשו' עב זכר לטיט וחד אמר צריך לעשותו דק

21) טור א"ח תע"ג, ועי' Italiener 134.

22) עי' מח"ו 280 הערת א'.

23) אוצר הגאונים פסחי', התשובות 124.

24) ריב"א היה מברך עתה לקרות הלל ואין נר' לר"מ מלונדרש שהרי אין כאן קריאת הללויה (JQR

IV 556).

25) ב"אבא בחיל להתיצבה" והוא הגאולה של הקרובה לש' הגדול לר' יוסף טוב עלם (עי' אוצר השירה

א' 4691): אחר דשתי משי ידה ומברך על נטילת ידים לחודיה.

26) הרי"ף בערבי פסחי' סי' תשס"ט, וכן הרמב"ם (הל' חו"מ פ"ח ה"ו): ולוקח שני רקיקין, ועי'

אוצר הגאונים, ברכות, התשובות 89.

27) לפסחי' קטו א. 28) אור זרוע ב' 119 ע"ב.

29) סנבל הוא נרד, ועי' Löw: Flora der Juden III 482 ff.

30) סירוס המעתיק, אולי Valeriane.

31) سنبل الطيب.

32) כריתות ו א, ועי' Löw III 484.

33) סירוס המעתיק, אולי spicatum.

34) ירושלמי פסחי' פ"י סה"ג לו רע"ד.

זכר לדם. ונר' פי שלפ"כ עושי' דק לאפוקי נפשי מפלוגתא: וכי ליכא שאר ירקו' (35) מברך בתחלה על המרור בורא פרי האדמה ועל אכילת מרור ואכיל והדר אכיל מרור בלא ברכה ואין זה חבילות חבילות (36) אם מברך הב' (70b) ברכות על המרור דלא מיקרי חבילות אלא דומיא דברכת המזון וקדוש שכל אחד טעון כוס לבדו והשתי ברכות חוב' אבל היכא שהברכה האחת הוי משום דאסור ליהנות לא הוי חבילות:

אחרי כן לוקח מצה ג' ויכרוך עמה מרור ויטבול בחרוסת זכר למקדש כהלל. ויטבול זה שעושי' בחרוסת לא משו' קפא הוא (37) דכל דאית ביה נהמא לית ביה משום קפא כדאמ' בירוש' (38) אלא כיון שאנחנו עושין טיבול זכר כהלל והלל לא היה עושה טיבול אחר ומסתמא (71a) היה עושהו בחרוס' ומטעם זה נ"ל שנכון לקחת כזית מרור בכריכה אף כי כבר יצא ידי חובתו. דע"כ הלל היה אוכל באותה כזית מרור דאכיל' כתי' ביה. ואע"ג שבית בליעה אינ' מחזיק' יותר מב' זיתים וא"כ היאך היה הלל אוכל ג' זיתים כאחת כזית פסח וכזית מצה וכזית מרור. או דכיון שלא בלען שלמים אלא לועסן הרי נתמעטו הג' זיתים בלעיסה ונתמעט ונכנס מהם בין שיניהם: וא"כ הלל היה עושה סעודתו קודם לכן מסופגנין ודובשנין כדי (71b) שיאכל הפסח על השבע (39). או לא היה אוכל כ"א כזית פסח לבד והשאר על השבע. אף כי תימא הוא אם אומ' כזית שהוא העיקר כדכת' על מצות ומרורי' יאכלוהו לא היה כדינו אבל אין מברכין [על] הכריכה אף כי הלל מברך היה עליו ג' ברכות דלדין הוי ברכה לבטלה שהרי כבר יצאנו ואין זה אלא לזכרון: מיהו אין כל חששא אם אין בו כזית או טבול דדי לנו בזכר הכריכה: יש שעושין המוציא ועל אכילת מצה והכריכה הכל באחת מן המצות: והרב מפס' (40) (72a) לא היה עושה כ"א ב' מצות האחת ללחם משנה וכאשר פי' נר' לעשות ג' מצות בשלשתן באחת המוציא ובאח' על אכילת מצה ובאחת כריכה: והרב הספרי היה עושה הטיבול משאר ירקו' בחרוסת והמרור בחרוסת והכריכה בחרוסת (41) משום דמספק' ליה אם הלכה כרבנן דאמ' זה וזה בפני עצמו או כהלל שהיה כורכן ונ"ל שהרב היה אוכל השלמים לבדה בלא חרוסת דלא לית חרוסת דרבנ' ומבטל מצה דאוריית' אבל במרור צריך לשקועיה (72b) משום קפא:

ואכל ושבע ודשן ויפטר באפיקומן דבענן טעם מצה בפיו שהיא אף בזמן הזה דאוריית'. אבל במרור דרבנן לא איכפת לן: ואם שכח ולא אכל אפיקומ' (42) יצא בכזית מצה אחרונה דכל מצות שלנו עשויין כתיקון אותה של מצוה. אף כי גדול אחד היה מצריך להתחיל ולחזור הסדר. אבל אין צריך להחמיר: וצריך שיוהר שלא יאכל אפיקומן הבא במקום הפסח אחר חצות מידי דהוה אפסח שאינו נאכל אחר חצות: ואם נרדמו (73a) וישנו כולם בתוך הסעודה שוב לא יאכל אפיקומן כר' יוסי (43) דקאמ' גבי פסח נרדמו לא יאכלו דכיון דאינו

(35) מח"ו 270 דין מרור.

(36) ברכות מט א, מסחי' קב ב.

(37) מסחי' קטז א.

(38) גם הגהות מיימוניות להל' חו"מ פ"ה ה"י (ז) מביא: כל דאית ביה נהמא וכו', כמאמר ירושלמי,

אך המאמר אינו נמצא בירושלמי. הוא אחד המאמרים שאפסו ביצר מכנם בשם "ספר ירושלמי", עי' מבוא לראבי"ה

עמ' 275 ואילך.

(39) מסחי' קב ע"א, ועי' תוס' ד"ה באחרונה.

(40) עי' למעלה ע' 26.

(41) הל' חו"מ פ"ב ה"ב וה"ח.

(42) מח"ו 286: שכח לאכול אפיקומן.

(43) מסחי' קב ע"ב.

אמ' הברכ' אמצה ראשונ' כדפי' לעיף. הוי צדידן ראשונ' ואחרונ' הכל אחד. ואם היה ישן בנתיים דמי כאילו אוכל בשתי מקומות. ומצה איתקש לפסח וקיים' לן דאין הפס' נאכל בב' מקומות לפיכ' צריך לזוהר שלא ישן בנתיים. אבל אם לא ישנו כולם יאכלו אפיקומ'. כך פי' ספרדני⁴⁴). ולרבני צרפת⁴⁵) אף לא ישנו כ"א מקצת' לא יאכל. ומיהו נר' כי מי שישן אף (73b) אם הוא יחיד לא יאכל:

נוטצין עתה ידיהם ולא מברכי' לפי שנטיילה זו אינה אלא מפני מלח סדומית⁴⁶) שמסמא את העיני' והוה ליה כי שותה משקי' לרפואה שאינו מברך לאפוקי היכא דחנקתיה אומצא⁴⁷). מיהו נר' שהמברך ברכת המזון צרי' לברך עני'. לפי שידים מזוהמות פסולות לברכה. כדא' בזבחי' (48) כשם שמזוהמות פסולות לעבודה כך ידיים מזוהמות פסול' לברכה. אסמכוה אקרא (49) כדכת' כי קדוש אני והתקדשתם⁵⁰) אילו מים אחרונים כי קדוש זה שמן אני יי אלהיכם זו ברכה ולא הוצרכו מים אחרונים אלא להזהירנו להנצל מנזק. ועוד אם מים אחרונים לא הוצרכו אלא מפני סדומית למה הצריכו ל[מ]ברך ברכת (ברכת) המזון לסוך ידי בשמן⁵¹) אלא ש"מ שהטעם מפני זיהום: ושגו רבותי' ע"ה שתלו טעם הזיהום במלח סדומית ובשאלתות רב אחאי⁵²) וגם בתשובי' הגאונים⁵³) שכל האוכל דבר שאין כיוצא בו קרב לגבי המזבח נקראו ידיים מזוהמות. אסמכו (75b) (כאן חסרה שורה בכ"י, ואולי היה כתוב: אקרא כדכת' והתקדשתם והייתם קדושים כי קדוש אני: וימוזג כס שלישי לברכת המזון ויברך) על הגפן אחריו: לא ישתה בין שלישי לד' (54) שמא ישתכר וישכח סדרו אבל שאר הכוס' אם ירצה לשתות ישתה. דיין שבתוך הסעודה אין משת(כר וקודם המזון אין רגילות להשתכר. רביעי מוזג הלל ונכון להתחיל ההלל ולברך עתה עליו לקרות אף כי צריך לגומרו אין לברך כי אם לקרא כפי' ר"ת בפר' אין נערכין⁵⁵). אמנם הורגלו לומר לגמור להודיע (74a) (כאן חסרה שורה ואולי היה כתוב: שצריך לגמור את ההלל אעפ"י שחולקין אותו לאמצע בלילי) פסחי' שאינו אלא כאומ' שירה⁵⁶). ונר' הדברי' דאע"ג דמני ב' יצילות של פסח עם כ"א יום שהיחיד גומר בהן הלל בגולה⁵⁷) מ"מ קריאה אי הווי' כדרך שהיו קורי' בזמן עשית הפסח שהפסח מעון שיר כדאמ' בראשון טעון באכילתו הלל ואם גמרו קריאתו קודם גמר הקרבת הפסח' היו שונים ומשלים כדאמ' בתמיד נשחט⁵⁸) מימיה כת' של שלי (כך!) (74b) לא הגיע לאהבתי לפי שעמה מועטין. ודבר ידוע הוא

(44) הל' חו"מ פ"ח הי"ד.

(45) עי' השגות הראב"ד שם ובית יוסף לטור א"ח תע"ה.

(46) חולין קה ב. ערכין יז ב.

(47) ברכות מה א.

(48) ברכות נג סע"ב: כשם שמזוהם פסול לעבודה וכו'.

(49) ברכות שם.

(50) ויקרא יא מד: והתקדשתם והייתם קדושים כי קדוש אני.

(51) ברכות מב א.

(52) שאלות יתרו סי' נ"ד. הוצ' ויניציאה עמ' כ"ב (פ"ח).

(53) שם סי' ש"ז.

(54) משנה פסחי' פ"י מ"ז, ועי' רשב"ם קיט ב.

(55) ערכין י ע"א תוס' ד"ה י"ח.

(56) עי' אוצר הגאונים פסחי', התשובות, 125.

(57) מסכת סוברים פרק כ' ח"ט.

(58) משנה פסחי' פ"ב מ"ז: ר' יהודה אומר מימיה של כת שלישיית לא הגיעה וכו'.

שלא היו מברכי' או בקריאתו מידי דהוה אשאר שירי קרבנות. וכתו' שאם בא לברך לפניו משחקי' אותו. ולזה הסכימו כל הגאונים' לבד ריב"א (59): וקצת רבני צרפת (60) ראיתם ממסכ' סופרי' (61):

הגה"ה דינו לדבר פלא ולפאוקי נפשאי אשתוק (הגאונים') (62) אני רגיל לברך בלידי פסחי' בא"י אלהינו מ"ה מלך מהולל בפי עמו משובח ומפואר בלשון כל חסידיו ועבדיו ובשירי דוד עבדיך: וכן ראיתי כתו' בתשובות הגאונים' (63) שהיה רבי' יצחק בר יהודה מברך בימי' שאין היחיד גומר בהן הלל עד יהללך ולא יאמר יהללך אף לאחר שיאמ' הודו בסוף הלל מצרי יאמר הלל הגדול כי מה בצע לחתום ב' פעמים במהולל בתשבחו': אכן אם חולה הוא או איסטניס יחתום ביהללך (64):

וישתה כוס ד' ויאמ' הלל הגדול ונשמת וחותם בישתבח ושותה כוס החמישי (65). ולא יטעום כלום כל הלילה שלא יפיג טעם אפיקומי': מיהו לאחר שינה לא ידעתי למה לא יאכל לטעום שהרי כבר הופגו כל הטעם בשינה אף כי אין מקפידין לשתות מים שאין מים מפגי' טעמו: ויש לו לגמור הלל בכל מקו' שירצה אף שלא במקום סעודה. לשו' מסכ' סופרי' (66): בשתי לילות של פסח גומרי' הלל וצרי' לברך עליהם ולקראתו בנעימה לקיים מה שג' ונרוממה שמו יחידיו (66). כשהוא קורא בביתו אין צריך לברך עליה שכבר ברך ברבים: ונר' דהיינו מה שכתו' בתוספ' של מעלה (68) בני העיר שאין להם מי שיקרא הלל נכנסו לבית הכנסת וקוריי' פר' ראשו' וכו' ואז היו מברכי'. וא"כ אין סעודה חשיב הפסק. והיינו הא דקאמ' בירושלמי' דפ"ק דברכו' (69) גבי כל הברכות פותחין בברוך התיב ר' ירמיה והרי גאולה שנייה היא דאמ' ר' יוחנ' אם שמע הלל בבי' הכנס' יצא: נ"ל שאין אומר הלל הגדול בכוס רביעי מדקאמ' במתני' דערבי פסחי' (70) רביעי גומר עליו הלל. ואומ' עליו ברכת השיר. וקאמ' רב יהודה דברכת השיר הוא יהללך שבסוף הלל המצרי. ר' יוחנן אומ' נשמת כל חי (71). ובתר הכי קאמ': ת"ר חמישי אומר עליו הלל הגדול דברי ר' טרפון. ונר' שבכוס רביעי לא היו אומ' הלל הגדול. ולולי רשב"ם (72) הייתי רוצה לפר' לדברי רב יהודה היו אומ' יהללך בחתימת הלל מצרי ולא נשמת. ולר' יוחנ' היו אומ' נשמת ולא היו אומ' יהללך. ולכוס ה' היו חותמי' ביהללך על הלל. אבל לחתום ב' פעמים על כוס ד' אין נכון. ואולי לדברי חכמי' דבריית' שאומ' חמישי אומר הלל הגדול היו אומ' יהללך להלל המצרי. ואומ' לכוס חמ[ני]שי הלל הגדול ונשמת. מיהו רשב"ם אומ' לא כן פיר' וגו' ת"ר כוס רביעי

(59) מרדכי לפסחי', והא לך הסדר בקוצר: וכן כתב הריב"א שמברכין; ארחות חיים הלכות ליל הפסח כ"א: ובשם ר"י בר אברהם מצאתי כתוב בלילי פסח נראה לברך על קריאתו וכן משמע במסכת סופרים, בפירוש להגדה כ"י דארמסטאט דף 26 ע"א: וכן נראה לר' יצחק ב"ר אברהם שיש לברך את הלל, עיי' גם בהגהות מיימוניות לחו"מ פ"ח ה' (ה').

(60) עיי' ארחות חיים לר' אהרן הכהן מלוגיל כרך א' הלכות ליל הפסח כ"א (ע"פ ב' ג').

(61) עיי' למעלה הערה 57. (62) דיטוגרפיה מהשורה הקודמת.

(63) לא מצאתי את תשובות הגאונים המביאים את המנהג הזה של ר' יצחק בר יהודה. ולאיוזה יצחק בר יהודה התכוון רבינו? אך הסמ"ג בהלכות סדר לילי פסח, הוצאת ויניציאה דף ק"ח ב מביא את המנהג הזה כמנהג ר' חיים כהן אבי אמו, והוא ר' חיים בן חננאל מפרש. ועיי' בתוספות פסחים ק"ח ב ד"ה רבי יוחנן.

(64) אם הוא רוצה לשתות יותר.

(65) לפי הגירסא המקורית של פסחי' ק"ח ע"א: ת"ר חמישי אומר עליו וכו'.

(66) עיי' למעלה הע' 57. (67) תהלים לד ד.

(68) פסחי' פ"ח ה"ח. (69) ירושלמי ברכות פ"א ה"ח ג ע"ד.

(70) עיי' למעלה הע' 65. (71) פסחי' ק"ח א. (72) שם: ה"ג ת"ר רביעי גומר וכו'.

גומר הלל ולדבריו חותמי' בשתים על כוס רביעי. וזה לשונו ר' יוחנן אומ' נשמת כל חי אף נשמת כל חי יאמר דהיינו ברכת השיר במתני' דאלו יהללך אנו בכל יום שאנו אומרי' הלל. ומאי שנא ליל פסח דנקט אם לא להוסיף ברכה אחרת והיינו דאמר לתרווייהו דהלכת' כר' יוחנן וקבעינהו לאחר הלל הגדול צריך לאומרו כדלעיל ולדברי הרב מפס' (73) והרב הספרדי (74) פי' דאמ' עליו ברכת השיר היא יהללך וכן גר' בעיני. חמישי אומ' עליו הלל הגדול ואומ' עליו ברכת השיר והיא יהללך והיינו כרב יהודה ולא כר' יוחנן. ודבר פלא הוא דאף לגבי רב רבו של ר' יהודה קיימ' לן כר' יוחנן ואולי לפי שבעל התלמוד סדר רב יהודה קודם (קודם) קיימ' לן כוותיה וכן אני רגיל לעשות לפעמים לחתום בכוס רביעי יהללך להלל המצרי ושלא לומר' לא הלל הגדול ולא נשמת.

אם (לא) אתה צמא ואם יי' נמצא יאמ' הלל הגדול ונשמת וחותרם בישתבח על כוס חמישי. ויצא חנם לחפשי: כתו' בתשובו' הגאונים' (75) שאין לכפול הלל מברוך הבא ולמטה וראיתם מדאמ' בסוכה פר' לולב הגזול ובערבי פסח' (76) ר' כופל בה דברי' ור' אליעזר בן פרטיא מוסיף בה דברי' מאודך ולמטה וע"כ ר' היה כופל מאודך עד אנא יי הצליח' נא וגר' דבה' מודו כול' עלמא ורבי אליעזר היה מוסיף לכפול מאודך עד סוף הלל והלכה כר' מחבירו ע"כ דבריהם: וגר' הדברי' שאם היה צריך לכפול מברוך הבא ולמטה א"כ היה לנו לנענע ב' פעמי' בהודו שבסוף הלל כאשר מנענעים באנא יי הושיע נא ב' פעמי' והו' להו' ח' נענעים ואנו ז' עבדי' כבי' הילל: י"א שצרי' לכפול הודו שבסוף הלל כמו שכופלין כל הנשמה ת"י ואורך ימים. ולא היא ריק זכו לבם (77) דנ"ל (78) שאין כופלי' אלא כשפוסקין (79) באים אחריהם כדי להבחין ששם מסיים המזמור או הפרק. אבל כאן ידוע לכל כי יהללך היא ברב' השיר והודו סוף הלל וליכא למיטעי. לדברי רש"י (80) שמפ' ר' כופל בה דברי' עד אודך ור' אליעזר בן פרטי' מוסיף בה דברי' לכפול מאודך ולמטה עד סוף הלל פלא היא איך עבדו' דלא כר' והלא הלכה כר' מחבירו: אליהו לע"ה (80a), וכן פי' ריב"א (81) בפר' תמיד נשחט דהלל דשחיט' הפסח כנגד השיר הוא בא ולוים היו אומ' אותו כדאמ' בתוס' דפסחי' (82) גבי סדר שחיט' הפס' והלויים היו עומדי' על דוכנן ואומ' הלל. וכן יסד הפייט סודרת עניית הלל בקילוסיה (83). אלמ' לויים חיו אומ' אותו כמ' שיר אף כי אין אומרי' בשאר קרבנות שיר כי אם על היין כדאית'. ואולי הלל שאומ' בלידי פסחים בזמן שאין קרבן הוי כשאר הללות מדמני להו עם ה"ח ימי' שיחיד גומר בהן הלל: מה שחולקי' הלל מקצתו קודם סעודה ומקצתו לאחר' סמך לדבר בתוספת' (84) בני העיר שאין להם מי שיקרא הלל נכנסי' לבית הכנסת וקורי' פרק ראשון והולכין ואוכלי' ושות' וחוזרי' וגומרי' עד סוף:

סלק סדר פרי' הרב רבינו אליהו מנחם בן

רבינו משה מלונדרש ע"ה חזק:

(73) רי"ף ערבי פסחין סי' תשצ"ד. (74) הלי' חו"מ פ"ח ה"י.

(75) עי' אוצר חגאונים סוכה, התשובות 51.

(76) סוכה לה, פסחי' קיט ב.

(77) חסרות המרכאות: לית ביה ממשא. [ואולי הוא ע"פ תה' עג יג: אך ריק זכיתי לבבי?].

(78) חסרות המרכאות: דנראה לי. (79) צ"ל: כשפוסקין.

(80) סוכה לח א. (80a) אולי ר"ל שעד כאן הגה"ה, ומכאן ואילך שוב דברי ר' אליהו מנחם כדלעיל (ז)

(81) עי' פסחי' סד א תוספ' ד"ה קראו.

(82) תוספתא פסחי' פ"ג ה"א.

(83) מתוך אזכרה שנות עולמים לר' מאיר ב"ר יצחק ש"צ (עי' אוצר השירה א' 2302).

(84) שם פ"י ה"ה.